

ISSN (E): 2181-4570

TILSHUNOSLIK VA UNING SATHLARI XUSUSIDA**Alisher O‘razov****Guliston davlat univeriteti****Email: orazovalisher96@gmail.com**

Annotatsiya: Tilshunoslik ko‘p tarmqli fan bo‘lib, uning o‘rganish ob‘yektidir. Mazkur maqolada tilshunoslik fanining sathlari, bo‘limlari va tarixi xususida so‘z boradi, fikr yuritiladi

Kalit so‘zlar: *Tilshunoslik, lingvistika, leksikografiya, dialektologiya, fonologiya*

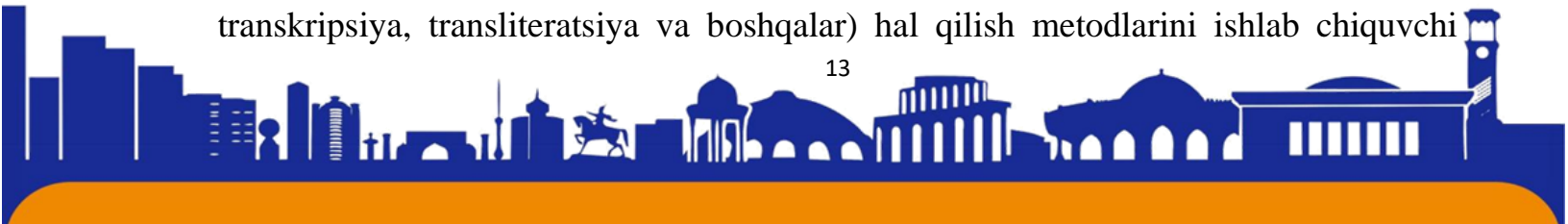
KIRISH

Har bir fan jamiyat talab va ehtiyoji asosida rivojlanib, taraqqiy etadi. Bu talab va ehtiyojlar Tilshunoslik fanining ham oldiga bir qator vazifalarni (tilning jamiyat ehtiyoji, rivoji uchun xizmat qilishi) qo‘yadi.

Tilshunoslik yoki **Lingvistika** tillarni o‘rganuvchi fandır. Tilshunoslikning amaliy va nazariy turlari mavjud bo‘lib, nazariy tilshunoslik tilning strukturasi (grammatikasi) va uning ma‘nosi (semantikasini) o‘rganadi. Grammatika — morfologiya (so‘zlarning tuzilishi va o‘zgarishi), sintaksis (so‘zlarning iboralarga va gaplarga biriktrilish qoidalari) va fonologiya (tilni abstrakt tovushlar yordamida o‘rganish) fanlarini qamrab oladi. Amaliy tilshunoslik, asosan, tilshunoslikda o‘rganilgan nazariy bilimlarni amaliyotda qo‘llash bilan shug‘ullanadi. Amaliy tilshunoslik tarkibiga xorijiy tillarni o‘rganish va o‘rgatish, tarjima, nutq terapiyasi va nutq patalogiyasi kabi fanlar kiradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Tilshunoslik, Lingvistika — til haqidagi, uning ijtimoiy tabiati, vazifasi, ichki tuzilishi, tasnifi, muayyan tillarning amal qilish (faoliyat) qonunlari, tarixiy taraqqiyoti haqidagi fan, maqsadi, vazifasi va shu kabiga ko‘ra, Tilshunoslikning bir necha yo‘nalishlari (sohalari) bor: Umumiy tilshunoslik — tilni umuman insonga xos hodisa sifatida o‘rganuvchi, asosiy vazifasi dunyo tillariga xos eng umumiy belgi-xususiyatlarni aniqlash va yoritish bo‘lgan soha, Xususiy tilshunoslik — ayrim bir til belgi-xususiyatlarini o‘rganuvchi soha; Amaliy tilshunoslik — tildan foydalanish bilan aloqador amaliy masalalarni (eksperimental fonetika, leksikografiya, lingvostatistika, transkripsiya, transliteratsiya va boshqalar) hal qilish metodlarini ishlab chiquvchi

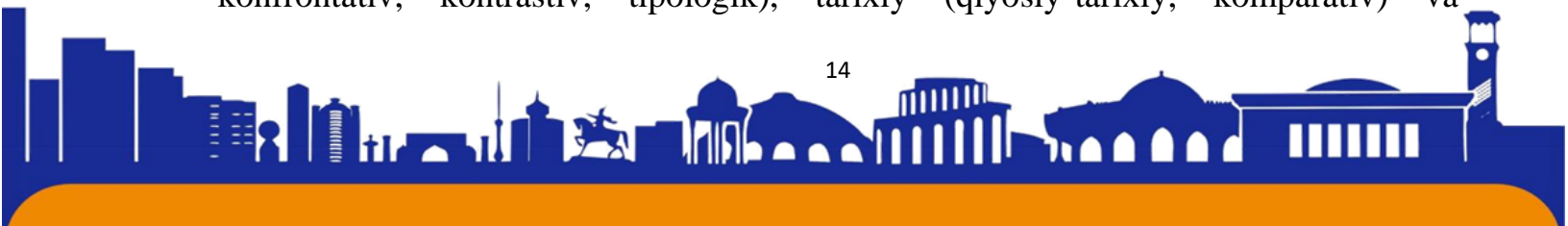

yoʻnalish; matematik lingvistika, strukturaviy tilshunoslik, qiyosiy-tarixiy tilshunoslik va boshqa paralingvistika, etnolingvistika, psixolingvistika, sotsiolingvistika kabi sohalar soʻzlovchi (shaxs)ning jamiyatdagi faoliyati bilan aloqador til xususiyatlarini oʻrganadi.

Mazkur yoʻnalishlardan tashqari Tilshunoslikning har bir tildagi muayyan sathlar va birliklarni oʻrganuvchi koʻplab tarmoq va boʻlimlari bor: semasiologiya til birliklari maʼnolarini oʻrganadi; fonetika va fonologiya tilning tovush qurilishini tekshiradi; leksikologiya va frazeologiya tilning lugʻaviy materialini tadqiq etadi. Soʻz yasashining tadqiqot obyekti soʻzlarning yasash usullari va ushbu usullarning mahsuldorligi boʻlsa, grammatika (morfologiya va sintaksis) soʻz oʻzgarishlarini va soʻzlarning gaplar va soʻz birikmalari sifatida birikishi qonuniyatlarini oʻrganadi. Tilshunoslikning har bir boʻlimida yanada kichikroq (maydaroq) maxsus boʻlimchalar boʻlishi mumkin. Masalan, leksikologiya doirasida onomastika boʻlimchasi boʻlib, u, oʻz navbatida, antroponimika, toponimika va boshqalarga boʻlinadi. Muayyan tilning hududiy farqlanishi (differentsiatsiyasi)ni dialektologiya oʻrganadi. Mazkur boʻlimlarning har birida tilning hozirgi ahvoli va uning tarixiy taraqqiyoti tadqiq etiladi (qarang: Diaxroniya, Sinxroniya). Jahon tillari, ularning oilalari va guruhlarini oʻrganuvchi Tilshunoslik tarmoqlari: arabistika (arabshunoslik), germanshunoslik, turkiyshunoslik, slavyanshunoslik, fin-ugorshunoslik va boshqa tillarning oʻzaro taʼsirlashuvi, yordamchi xalqaro tillarni yaratish nazariyasi va amaliyoti, shuningdek, bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilish muammolarini interlingvistika va tarjima nazariyasi oʻrganadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Tilshunoslik fan sifatida ona tili va xorijiy tillarni oʻrganishda, terminologiyani ishlab chiqish va takomillashtirishda, lisoniy matnlarni ilmiy sharhlashda, mashina tarjimasida muhim ahamiyatga ega; mavjud va xayoliy narsalar (moddiylik va gʻoyaviylik)ning oʻzaro aloqadorligi muammolarini hal qilish, ijtimoiy ongini va ijtimoiy mavjudot boʻlmish insonning oʻzini toʻgʻri tushunish uchun nazariy xulosalar chiqarishga imkon beradi. Til va tafakkurning , lisoniy va mantiqiy birlik (kattalik)larning oʻzaro aloqasi muammosi Tilshunoslik va falsafa tomonidan baravar, bir vaqtning oʻzida oʻrganiladi. Asosiy lingvistik metodlar sifatida tavsifiy (qiyosiy, konfrontativ, kontrastiv, tipologik), tarixiy (qiyosiy-tarixiy, komparativ) va

normativstilistik (me'yoriy-uslubiy) metodlarni ko'rsatish mumkin. Tilshunoslikda yana maxsus tadqiqot usullari — lisoniy hodisalarni kuzatish, lisoniy eksperiment, lingvistik modellashtirish, lingvistik talqin usullari ham mavjud. Tilshunoslik falsafa va filologiya fanlari tutashgan chegarada paydo bo'lgan.

Tilshunoslik muammolarini o'rganish dastlab qadimgi Hindistondan boshlangan. Qadimgi Hindistondan mil. av. 6-asrdan oldin yaratilgan vedalarni til nuqtayi nazaridan sharhlash natijasida vujudga keladi va mil. av. 5 —4-asrlarda yashagan Panining grammatikasi tufayli yuksaklikka ko'tarildi. Bu asar nazmda yozilgan 3996 ta qoidadan iborat bo'lib, unda sanskrit fonetikasi va grammatikasi tavsif etilgan. Yunonistonda til mantiqqa bog'liq holda, shuningdek, uning grammatik qurilishi nuqtayi nazaridan o'rganilgan (Geraklit va Demokritning qarashlari, Platon va Aristotelning asarlari, Frakiyalik Dionisiyning "Grammatika"si va boshqalar). So'zlarni turkumlarga ajratish Aristoteldan boshlangan (mil. av. 4-asr). Qadimgi Yunonistonning kamoloti Iskandariyadagi, qisman Pergan (Kichik Osiyo)dagi yunon tilshunoslarining faoliyati bilan bog'liq. Iskandariya grammatika maktabi (mil. av. 3—2-asrlar) vakillari tomonidan yunon tili grammatikasi yozildi. Qadimgi Yunoniston tilshunosligi asosida lotin tilshunosligi vujudga keldi (M. T. Varron, E. Donat, Prissian va boshqalarning asarlari).

Keyinchalik arab (Bag'dod, Kufa. Basradagi grammatika maktablari), yahudiy, oromiy (Andalusiya filologlarining 9—12-asrlardagi asarlari) va turkiy (Koshg'ariy va Zamaxshariy asarlari) tillari ilmiy tavsif manbasi bo'ladi. O'rta asrlarda tilshunoslikning rivoji arab, shuningdek, arab tilida ijod etgan arab bo'lmagan filologlar nomi bilan bog'liq. Arab tilshunosligining rivojlanishida Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Mahmud Koshg'ariy, Zamaxshariy, Javhariy singari o'rtaosiyolik olimlarning xam hissasi katta bo'lgan. Ibn Sino tovushlarni fonema nuqtayi nazaridan tekshirgan bo'lsa, Javhariy, Koshg'ariy va Zamaxshariylar leksikologiya va leksikografiya sohasida jahon tilshunosligiga katta yangiliklar kiritdilar. Mahmud Koshg'ariy va Zamaxshariy o'zlarining "Devonu lug'otit turk", "Muqaddimat ul adab" asarlari bilan turkiy lahjalarni hamda boshqa boshqa oilalarga mansub tillarni qiyoslash va chog'ishtirish bilan tilshunoslikda qiyosiy-tarixiy metod va tipologiyadan foydalangan dastlabki tilshunoslar sifatida nom qozonganlar. Filologik fanlar Uzoq Sharqda, xususan, Xitoy va Yaponiyada ham rivojlandi. Rossiyada tilshunoslik 15—16-asrlardan boshlab taraqqiy qildi.

M. V. Lomonosovning "Rus grammatikasi" asarida rus adabiy tilining fonetik, morfologik, qisman sintaktik xususiyatlari birinchi marta izchil bayon qilindi.

Uygʻonish davrida antik dunyo madaniy merosiga boʻlgan qiziqish klassik filologiyaning rivojlanishiga ham turtki boʻldi. Shu bilan bir katorda, yangi, zamonaviy yevropa tillarini mantiqiy asosda oʻrganish boshlandi. Qiyosiy metodika va tarixiylik tamoyilining qoʻllanishi qiyosiy-tarixiy tilshunoslikka asos soldi, bu soha tillarning qarindoshligini oʻrganishda, tillarning genealogik tasniflash ishlab chiqishda, qarindosh tillarning, tillar oilalarining, asosan, hind-yevropa tillari oilasining tarixiy taraqqiyotini oʻrganishda, tillarning qadimiy holatini qayta tiklashda va boshqalarda muvaffaqiyatlarga erishdi. Tilshunoslikdagi qiyosiy-tarixiy yoʻnalishning rivojlanishiga nemis olimlari F. Bopp, Ya. Grimm, A. F. Pott, A. Shleyxer, A. Dits, daniyalik R. K. Rask, chexiyalik Y. Dobrovskiy, avstriyalik F. Mikloshich, rus olimi A. X. Vostokov va boshqa katta hissa qoʻshdilar. Umumiy tilshunoslik asoslari, yaʼni tilni "faoliyat" va "faoliyat mahsuli" sifatida tushunish, tilning tashqi va ichki shakli haqidagi taʼlimot, tillarning tipologik tasnifi va boshqa muammolar nemis olimi V. Gumboldt tomonidan ishlab chiqildi. Uning fikrlari 19—20-asrlar gʻarb tilshunosligining bir qancha yoʻnalishlari rivojiga katta taʼsir koʻrsatdi. Gumboldt tilshunoslik mantiqiylikdan qutulishi va oʻz metodiga ega boʻlishi kerakligini, tilning tizim xususiyatiga egaligini, uning tovush va maʼnosi borligini hamda ijtimoiy hodisaligini asosli bayon qildi. 19-asr oʻrtalarida A. Shleyxer tilshunoslikda biologik nazariyalarni qoʻllashga urinib koʻrdi.

Lingvistik naturalizmni tanqid qilish negizida yosh grammatikachilar (nemis olimlari A. Leskin, K. Brugman, G. Ostxof, B. Delbryuk, G. Paul va boshqalar) maktabi shakllanib, u asosiy eʼtiborni jonli tillarni oʻrganishga qaratdi. Ushbu maktab vakillari qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning rivojini yangi bosqichga olib chiqdilar. 19-asrda hindyevropashunoslikning asosiy tarmoqlari (ellinistikayunonshunoslik, romanistika, germanistika, slavyanshunoslik, keltshunoslik va boshqalar) batamom shakllanib boʻldi. Hind-yevropa tillari uchun ishlab chiqilgan qiyosiy-tarixiy metod tamoyillari ushbu oilaga kirmaydigan boshqa tillarga ham tatbiq etildi. Shu tariqa turkiyshunoslik, finugorshunoslik, afrikashunoslik kabi sohalar shakllanadi. Tilshunoslikning 20-asr boshlaridagi rivojlanishida Ferdinand de Sossyur asarlari, birinchi navbatda, "Umumiy tilshunoslik kursi" (1916) muhim rol oʻynadi. Sossyur tilning belgi nazariyasini yaratdi, sinxroniya va diaxroniya, ichki lingvistika, tashki lingvistika va boshqa muammolarni

tadqiq qildi. F. de Sossyur g'oyalari keyinroq paydo bo'lgan lingvistik strukturalizm maktablarida: Praga lingvistik maktabi — funksional tilshunoslik, Kopengagen lingvistik to'garagi (glossematika), Jeneva maktabi, Amerika deskriptiv (tavsifiy) tilshunoslik maktablari Tilshunoslikni yanada rivojlantirdi.

Struktural oqimlar bilan bir katorada boshqacha yo'nalishlar va qarashlar rivojlana boshladi: psixologik yo'nalish (nemis olimlari X. Shteyntal va V. Vundt asarlari; rus olimi V. V. Potebilanya ham ushbu yo'nalishga qo'shiladi), Neyrolingvistika va boshqa Materialistik dunyoqarashning keng yoyilishi bilan eksperimental fonetika va lingvistik geografiya xam rivojlana boshladi. Keyinchalik Tilshunoslikda yangi yo'nalish va bo'limlar: Psixolingvistika, Sotsiolingvistika, Etnolingvistika, Semiotik lingvistika, Matn lingvistikasi kabi Tilshunoslikfanlari paydo bo'ldi. Hozirgi xorijiy Tilshunoslikda materialistik nazariyalar bilan bir qatorida idealistik tamoyillarga asoslangan nazariyalar ham (masalan, lisoniy nisbiylik nazariyasi yoki yangi gumboldtchilik) mavjud.

O'zbek tilshunosligining tarixi Mahmud Koshg'ariy va Zamaxshariylarning izlanishlaridan boshlanib, bugungi kunga qadar uzoq tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tdi. Shuning uchun bu bosqichlarni quydagi davrlarga ajratishimiz mumkin bo'ladi. Jumladan:

1. XI asrdan XV asrgacha bo'lgan davr
2. XV-asrdan XX-asr 20-yillarigacha bo'lgan davr
3. XX asrning 20-yillardan 40-yillargacha bo'lgan davr
4. XX asrning 40- yillaridan 90- yillarigacha bo'lgan davr
5. Mustqillik davri

Yuqoridagi jarayonlarni bosib o'tgan holda hozirgi kunga kelib, zamonaviy o'zbek tili shakllandi. O'zbek tilshunosligida o'rganishning amaliy jihatlariga ham alohida e'tibor berildi (qarang: Lug'ashunoslik (Leksikografiya)), ko'plab ikki tilli (o'zbekcha-forscha, o'zbekcha-turkcha, o'zbekcha-ruscha kabi va aksincha tartibda) lug'atlar tuzildi. Tilshunoslikning leksikologiya va leksikografiya kabi sohalari rivojlandi.

XULOSA

Tilshunoslik umuman til (til deb ataluvchi har qanday shakl) inson hayot faoliyatida doimiy ehtiyoj sezuvchi vosita hisoblanadi. Chunki insonning kamol topishida, ong-shuuri va tafakkuri tilsiz rivojlana olmaydi, shuning uchun til va tafakkur bir biri bilan chambarchas bog'liq. Kishi o'z fikrini so'zlar orqali bayon qiladi.

Fikr va soʻz munosabati juda murakkab boʻlib, fikr soʻzlarda oʻz ifodasini topmaguncha, yaʼni soʻzlardan tarkib topgan ifoda shu qolipga tushmaguncha yuzaga chiqmaydi. Til jamiyat bilan uzviy bogʻlangan, shunga til ijtimoiy hodisa, yaʼni til jamiyatsiz mavjud boʻlmaydi. Jamiyat uchun ham til aloqa-munosabat vositasi sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Shunday ekan har bir jamiyat aʼzosi, til imkoniyatlaridan foydalanishga qodir shaxs, til qonun-qoidalarini bilmogʻi kerak. Zero, hozirgi kundagi kishilik jamiyati shuni talab qiladi

Til grammatikaning oʻrganish manbai, tafakkur mantiqning oʻrganish manbayidir. Til barcha uchun birday xizmat qiladi. Bir tilda gaplashuvchi jamiyat aʼzolarining fikrlashlari bir xil boʻlmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. – Toshkent, 2010.
2. Abduhakimovich, M. Q. (2022). MEANS OF LINKING TEXT COMPONENTS. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, 3(6), 232-234.
3. Akbarovich, Axrorov Alisher. "MAQOLLARDA UMUMYASHIRIN MA'NONING NAMOYON BO' LISH OMIL, VOSITA VA USULLARI." *TA'LIM VA RIVOJLANISH TAHLILI ONLAYN ILMIY JURNALI* 3.4 (2023): 163-166.
4. Axrorov Alisher Akbarovich. (2022). The problem of the role of proverbs in the event of a speech act. *Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching*, 15, 49–53. Retrieved from <https://www.geniusjournals.org/index.php/ejlat/article/view/2816>
5. Axrorov, A. A. UDK: 811.512. 133 ROST VA YOLGʻON SOʻZLAMOQ HAQIDA XALQ MAQOLLARI SHARHI. *ILMIY AXBOROTNOMA*, 57.
6. Doniyorovich, O. R. A. (2022). TOGʻAY MUROD ASARLARIDA EVFEMIZMLAR. *INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENCE AND EDUCATION*, 1(4), 38-42.
7. Ermatov Ikhtiyar. (2022). HYPERO-HYPONYMIC RELATIONS IN THE TERMINOLOGICAL SYSTEM OF MORPHEMES AND WORD FORMATION LEVELS OF UZBEKI. *World Bulletin of Social Sciences*, 16, 133-136. Retrieved from <https://scholarexpress.net/index.php/wbss/article/view/1737>

8. Jumanazar, A., & Lutfiniso, D. (2022). Inguistic Unity in Uzbek Linguistics Some Comments about the form. *European Multidisciplinary Journal of Modern Science*, 6, 688–692. Retrieved from <https://emjms.academicjournal.io/index.php/emjms/article/view/505>
9. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent, 2002.
10. Irisqulov I. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent, 2009. – B.10-13.
11. Khamrokulovna, T. Z. (2021, August). ISSUES RELATED TO SOSIOLINGVISTIK ANALYSIS (ABOUT Qul-, -qul-COMPONENT NAMES). In *INTERNATIONAL CONFERENCE ON MULTIDISCIPLINARY RESEARCH AND INNOVATIVE TECHNOLOGIES* (Vol. 1, pp. 48-50).
12. Mamaraximov, S. (2022). MAQSAD MA'NOSINI IFODALOVCHI DASTLABKI VOSITALAR. *Academic research in educational sciences*, 3(7), 376-385.
13. Muxidillayev, F. (2022). LINGVOPOETIKANING O'RGANILISHIGA DOIR QARASHLAR. *Academic research in educational sciences*, 3(7), 315-320.
14. Pardayeva, I., & Mahmudboyeva, F. (2022). ZARGARLIK TERMINLARINING SINTAKTIK USUL BILAN YASALISHI. *Gospodarka i Innowacje.*, 24, 562-564.
15. Rahmatullayev Sh. Sistem tilshunoslik asoslari. – Toshkent, 2007. – B.37.
16. Sharipov, F. G. (2021). Attitude to the plural affix in Uzbek language. *Scientific reports of Bukhara State University*, 5(1), 50-64.
17. Xolmanova Z. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent, 2007.
18. Yodgorov, H., & Zulayho, T. (2022). JOURNAL OF NORTHEASTERN UNIVERSITY. *Journal of Northeastern University*, 25(04).
19. Sh.Xudoyqulova. (2023). MAQOLLARDA SHEVAGA XOS SO'ZLARNING QO'LLANILISHI (A.Qodiriyning “Mehrobdan chayon” asari asosida). *Journal of Universal Science Research*, 1(4), 299–303. Retrieved from <http://universalpublishings.com/index.php/jusr/article/view/481>

